

ПРОБЛЕМИ ЛІНГВОТЕОРЕТИЧНОГО МОДЕЛЮВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Г.П.Півторак, чл.-кор. НАН України, д-р філол. наук

ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Інтерес українського суспільства до своєї історії й особливо до походження та розвитку української мови як основної ознаки нашої нації в сучасних умовах суверенної держави задовольняється різними – коректними і некоректними – засобами. З одного боку, унаслідок краху офіційної компартійної ідеології з'являються численні (переважно науково-популярні) статті про походження українців та їхньої мови, серед авторів яких – не тільки фахівці (й їхні нечисленні публікації є більш-менш надійними орієнтирами), але й аматори – представники різних професій, через що рівень їхніх публікацій часто має казково-міфічне спрямування. З іншого боку, виявилися дуже живучими ортодоксальні погляди на етномовну ситуацію у східних слов'ян періоду середньовіччя, насаджувани заангажованою радянською наукою і підтримувані найвищими партійними та державними інстанціями. Ще й досі чимало науковців, викладачів вузів, працівників середньої освіти щиро вірять у старий ідеологічний міф про так звану давньоруську народність, єдину давньоруську народно-розмовну мову в епоху Київської Русі й формування окремих східнослов'янських мов лише в епоху феодальної роздрібненості, тобто не раніше кінця XIII-XIV ст. При цьому більшість російських дослідників, сприйнявши ще за часів комуністичної влади історіографічні традиції царської Росії, згідно з якими ранні східні слов'яни вважалися "єдиним русским народом", а Київська Русь – першою російською державою, вже давно починають історію Росії та російської мови від IX-X ст., однак аналогічні прагнення в Україні й Білорусі вважалися ворожими й жорстко переслідувалися. Протягом тривалого часу лише в діаспорі українські вчені могли вільно висловлювати свої погляди й розвивати концепцію етногенезу українців згідно з історичною правдою. В Україні ж причетні до цієї проблеми фахівці-філологи та історики, за незначними винятками, поки що не виявля-

ють потрібної активності й не включилися у висвітлення гострих дискусійних проблем, які часто набувають виразного політичного забарвлення, з наукової позиції, аргументуючи їх відповідними історичними фактами і документами.

Авторитетне слово фахівців необхідне насамперед широкому колу освітян для правильної орієнтації в історичних передумовах виникнення східнослов'янських народів та їхніх мов, в етномовних процесах на території сучасної України в епоху раннього середньовіччя і т. ін. Більшість прихильників давньоруської народності (чи, як тепер дехто сором'язливо називає, етномовної спільності) навіть не знає про те, що ця антинаукова теорія не має під собою жодного фактичного ґрунту і була шпугно створена відразу після закінчення Другої світової війни з певними політичними цілями. Адже офіційна радянська історична наука розглядала етнічні процеси в Київській Русі фактично з позицій М.Грушевського, вперше викладених у його праці "Звичайна схема руської історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства" (1904) – аж до погрому історичної школи акад. М.Покровського у 1936 р. Ця школа не вклочала Київську Русь в орбіту російської історії й починала її, услід за класиком російської історичної науки В.Ключевським, з Володимиро-Суздальського князівства, тобто з другої половини XII ст. Однак ситуація різко змінилася, коли у 1946 р. у Ленінграді була опублікована праця історика В.Мавродіна "Древняя Русь (происхождение русского народа и образование Киевского государства)". Саме в ній уперше, проте без належної наукової аргументації, було проголошено, що "Київська Русь – це початковий етап в історії всіх трьох братніх слов'янських народів Східної Європи, що мали одного предка – "русский" народ київських часів, давньоруську народність". Цю саму тезу В.Мавродін повторив і в наступній своїй праці "Образование единого русского государства" (Л., 1951). "Об'єднання східних слов'ян, що склалися в єдиний "русский" народ, має бути визначений як народність... Таким чином, можна вважати встановленим, що за часів Київської держави східнослов'янський світ склався в єдиний "русский" народ, або, конкретизуючи, в єдину "русскую" народність". Однак твердження "можна вважати встановленим" було явним перебільшенням, бо ця позиція В.Мавродіна спочатку не знайшла розуміння серед істориків та філологів. Зокрема, на теоретичній конференції з проблем утворення ро-

сійської народності і становлення її в націю, що відбулася в Інституті історії АН СРСР на початку 1951 р., з різкою критикою цієї концепції як дуже гіпотетичної й малопереконливої виступило чимало істориків і філологів В.Сидоров та П.Кузнецов. Вони підкреслювали, що якби в Київській Русі племінні відмінності і діалекти стерлися до певного нівелюючого рівня, то ні монгольська навала, ні феодална роздрібненість не могли б спричинитися до виділення з єдиної давньоруської народності трьох хоч і споріднених, але різних народностей. Насправді ж у Київській Русі, на думку учасників дискусії, існували три окремі східнослов'янські єдності, які в наступних століттях дали початок трьом народностям: російській, українській та білоруській. Дискусія також показала, що розв'язання проблеми етногенезу російського та інших народів може бути досягнуто при комплексному підході до цієї проблеми, тобто лише об'єднаними зусиллями істориків, лінгвістів, етнографів, мистецтвознавців¹.

Однак перемогла не наука, а політика. Радянське керівництво, продовжуючи по суті великодержавницьку національну політику царської Росії, повністю підтримало концепцію В.Мавродіна, бо знайшло в ній чудове обґрунтування своїх імперських претензій на територіальну та культурну спадщину Київської Русі. Ця концепція була схвалена ЦК КПРС й офіційно проголошена "у тезах ЦК КПРС до 300-річчя возз'єднання України з Росією" у січні 1954 р., після чого набула політичного значення, і незгода з нею, а тим більше її критика прирівнювалася до політичного злочину й жорстоко переслідувалася. І це цілком зрозуміло. Адже виходячи з доктрини спільної для всіх східних слов'ян давньоруської народності, розпад якої й досі деякі її апологети сприймають як прикре історичне непорозуміння, навіть у наш час значно легше обґрунтовувати свою позицію різним "інтеграторам", які прагнуть реставрувати Російську імперію хоч би в межах території східнослов'янських народів.

Натомість зусиллями незаангажованих істориків та філологів було встановлено, що виникнення окремих східнослов'янських народностей, зокрема й української, відбувалося не внаслідок поділу так званої давньоруської народності на три частини, а шляхом консолідації кількох суміжних і близькоспоріднених груп східнослов'янських територіально-племінних об'єднань у компактні культурно-етнографічні масиви. Їх об'єднувало те, що вони входили в одну державу з єдиною

офіційною ідеологією та релігією. Через це не слід плутати поняття давньоруської *державності*, яка реалізувалася в утворенні Київської Русі, з відповідною *народністю*, яка нібито неминуче мала б сформуватися в цій державі, хоч насправді вона не встигла чи навіть і не могла сформуватися в тих конкретних історичних умовах.

Крім тяжіння нав'язливої доктрини про давньоруську народність і спільну давньоруську народно-розмовну мову, сучасні дослідники східнослов'янського етно- і глотогенезу стикаються із певними труднощами методологічного плану. Деякі історики української мови категорично наполягають на тому, що її виникнення слід пов'язувати з тим часом, від якого вона вже виступає як сформована мовна система з усіма притаманними їй фонетичними, граматичними і лексичними рисами та особливостями. Хибність такого підходу полягає в тому, що українською мовою він визнає по суті лише пізню (нову) українську мову і вимагає екстраполювати всі особливості її сучасної системи на значно давніші історичні періоди, де цих рис не було і не могло бути, а несхожість цих мовних систем нібито дає підставу відсувати час появи української мови аж до пізнього середньовіччя, що не відповідає історичній правді. Прихильники такого підходу чомусь не зважають на той загальновідомий факт, що будь-яка мова, обслуговуючи суспільно-культурні й комунікативно-експресивні потреби певного суспільства, протягом усього періоду свого існування обов'язково становить чітку мовну систему, окремі ланки якої в історичній перспективі змінюються залежно від законів внутрішнього мовного розвитку і багатьох екстралінгвістичних чинників (політичних умов, місцевих субстратних впливів, контактів із сусідніми мовами тощо).

При встановленні нижньої хронологічної межі виникнення української мови слід звернути увагу на те, що майже вся нинішня етномовна територія України (від Карпат і до басейну лівих приток Дніпра) входила в східну зону давньої прабатьківщини слов'ян, у межах якої протягом багатьох століть функціонували близькоспоріднені племінні діалекти, що в лінгвістиці дістали назву "праслов'янська мова". Праслов'янська етномовна спільність, як відомо, проіснувала до середини першого тисячоліття н.е., і після її розпаду з п'ятого-шостого століть н.е. починають формуватися окремі слов'янські етноси.

Час зародження конкретного етносу з усіма його характерними ознаками, включаючи й мову, визначається початком *культурно-історичної неперервності* його розвитку. Адже окремі етнографічні риси й мовні особливості будь-якого етносу протягом його тривалої історії можуть змінюватися аж до невпізнанності, але завдяки неперервності його розвитку всі ці зміни й перетворення належать тому самому етносові. Через це навіть відмінні етномовні ланки, як, наприклад, етномовні особливості наддніпрянських протоукраїнських племінних союзів VI-IX ст., діалектні риси населення первісної Русі (Київщини, Чернігівщини і Переяславщини), українців у Великому князівстві Литовському й за часів Гетьманщини – усе це складові й невід'ємні частини одного етномовного ланцюга – історії українського народу та його мови². Науково доведена й підтверджена археологічними матеріалами неперервність розвитку матеріальної і духовної культури на українських землях безсумнівно простежується від VI ст. н. е., тобто протягом останніх 1500 років. Це є вагомим і цілком достатньою підставою для того, щоб історію українців як окремого етносу починати, услід за М. Грушевським та багатьма іншими істориками, від середини першого тис. н. е., тобто безпосередньо від розпаду праслов'янської етномовної спільності.

Формування українського етносу саме від середини першого тис. н. е. не є екстраординарним явищем, – навпаки, воно співвідноситься із загальними закономірностями етногенетичних процесів у тогочасній Європі, коли після Великого переселення народів і падіння у 476 р. Західної Римської імперії спостерігався розвиток не тільки українців, але й чехів, поляків, румунів, іспанців, французів, німців, англійців тощо. Виникнення мови окремого етносу відбувається, зрозуміло, разом із формуванням самого етносу – часто задовго до появи в нього писемності й державності. Так було і в історії українців.

Процес формування своєрідних фонетичних, граматичних і лексичних особливостей, притаманних українській мові, розтягнувся на тривалий час. Деякі з них були вже в мовленні протоукраїнських племен праслов'янського періоду, інші формувалися в дописемний період після розпаду праслов'янської етномовної спільності (у VI-IX ст.), ще інші – в епоху Київської Русі IX-XII ст. і значна їх частина – у період феодальної роздрібненості після XII ст., тобто нового етапу самостійної історії східнослов'янських мов. Однак усе

це були етапи формування саме української мови, хоч на різних етапах свого розвитку вона несла на собі відбиток попередніх періодів, від якого поступово позбавлялася і збагачувалася новими рисами та особливостями, все більше набуваючи сучасного стану.

За послідовністю виникнення найхарактерніших українських мовних особливостей, що сформувалися протягом певних історичних періодів, є підстави виділити *три* основні мовні комплекси:

1) граматичні риси й лексичний склад, успадковані від праслов'янської мови, які в інших слов'янських мовах майже не збереглися і замінилися іншими. Серед них найважливіші:

а) закінчення -у в род. відмінку однини іменників чол. роду з давньою основою на *и*: *солоду, меду, даму*;

б) закінчення *-ові, -еві (-єві)* в дав. відмінку однини іменників чол. роду цієї самої групи типу *салодові, медові, домові*, а потім – і всіх інших іменників чол. роду;

в) чергування шиплячих *г, к, х* зі свистячими *з, ц, с* у дав. та місц. відмінках однини іменників: *дівці, слугі, на березі*;

г) кличний відмінок іменників: *жено, друже, брате, земле, учителю*;

ґ) закінчення *-ої* в род. відмінку однини прикметників жіп. роду: *великої, доброї, святої, пагубної*;

д) форми дав. відмінка займенників *мені, тобі, собі*;

е) форми 3-ї особи дієслів теперішнього і простого майбутнього часів I дієвідміни: *може, убивас, іде, живе, поучас*;

є) закінчення *-мо* в дієсловах першої особи множини теперішнього і майбутнього часів: *даємо, поставимо, не питаємо, допомагаємо* та ін.;

2) фонетичні риси, що виникли в дописемний період формування української мови (VI-X ст.):

а) перетворення вибухового задньоязикового приголосного *g* у фрикативний *γ* (кінець VI – перша половина VII ст.);

б) поява в деяких говорах приставних приголосних *в* і *г* на початку слів перед голосними звуками: *восінь, возеро, вухо, вузький; госінь, гозеро, говес, горати*;

в) злиття давніх голосних *ы, і* у специфічно український звук *и* (вірогідно, від IX-X до XII ст.);

г) взаємне зближення ненаголошених голосних *е-и*: *ве^всна, се^сло, зе^злений, ве^вликий, ожі^жве*;

ґ) перехід голосних *е > о* після *ж, ч, ш, й* перед наступним споконично твердим приголосним: *жонатий, чоловік, його, пшоно*;

д) перетворення так званого "ятя" (*ĭ) в і на більшій частині української етнічної території: *віче, гріх, діти, ліс, лісок, дідок* (вірогідно, X – перша половина XI ст.) та ін.;

3) фонетичні риси, поява яких була зумовлена занепадом зредукованих ь та ъ, що в ранньоукраїнських говорах відбувся, найвірогідніше, у XI – першій половині XII ст.:

а) перехід голосних *о, е > і* в нових закритих складах: *воль – віл, конь – кінь, ночь – ніч*;

б) перетворення сполучень *-ръ-, -рь-, -ль-, -ль-, у -ри-, -ли-*: *кръвавѣи – кривавий, грѣмѣти – гриміти, глѣтати – глитати*;

в) перехід *л > љ* у давніх сполученнях типу *тълт* та в граматичному суфіксі *-ль*, колишніх дієприкметників минулого часу: *вълк – воук (вовк), пълныи – поўный (повний), мълчати – моўчати (мочати); даль – даў (дав), зналь – знаў (знав), ходилъ – ходиў (ходив)*;

г) пом'якшення суфіксів *скій > ський, -зкій > зький, цкій > цький*: *вольньскій – волинський, острожьскій – острозький, мирський – мирський*;

г) асиміляція середньоязикового *ј* м'якими приголосними і їх подовження у словах типу *сбожје – збіжжя, зелие – зілля, житие – життя, судия – суддя, ночью – ніччю* і т. п.

Таким чином, основа морфологічної будови української мови була повністю успадкована від праслов'янського періоду, а більшість її фонетичних особливостей сформувалася вже в час її самостійної історії. Значна частина українських фонетичних рис (деякі з них виявилися спільними і з іншими слов'янськими мовами) виникли в другій половині першого тис. н.е., тобто ще в дописемний період. Про це свідчать церковнослов'янські пам'ятки другої половини XI ст. і пізніші, такі як Остромирове Євангеліє 1056-1057 рр., Збірники Святослава 1073 і 1076 рр., Архангельське Євангеліє 1072 р. та багато інших книг київського походження, при дослідженні яких знаходимо серед церковнослов'янської мовної стихії не поодинокі помилки-описки, а десятки й сотні прикладів відбиття мовних рис, характерних для живої української мови. Це – специфічний гортанний звук *ħ* замість вибухового *g*, специфічно український голосний звук *и*, що виник унаслідок злиття давніх *и, і*, взаємно наближені ненаголошені голосні *е^н, и^н*, голосний *і* на місці давнього *ĭ*, чимало притаманних українській мові морфологічних особливостей, місцеві слова, такі як *багатьє, багно, гай, глечик*,

гребля, жадати, жито, зоря, кожух, криниця, лазня, оболонь, полонина, тулитися, ховатися, яр та багато ін.

Отже, всі ці діалектні риси у другій половині XI ст. для мовлення київських книжників були вже настільки звичними, що мимоволі, всупереч усім настановам дотримуватися традиційних написань і не допускати в священні книги простомовних елементів (це вважалося близнірством), усё ж такі проникали в писемність, а утворювалися вони, звичайно, набагато раніше, задовго до того, як були зафіксовані перші приклади, які до нас не дійшли, оскільки ні з X ст., ні з першої половини XI ст. жодні писемні пам'ятки нам не відомі, хоч вони напевне були, але загинули в часи лихоліть.

Ще більше живомовних українських рис засвідчують давньокіївські пам'ятки світських жанрів. Наприклад, у "Слові про Ігорів похід" (кінець XII ст.) відбито повноголосся (*ворота, голова, голос, полонені, хороброе*), закінчення *-ові, -еві (-єві)* у дав. відмінку іменників чол. роду (*Дунаєві, Игореві, Романові, королеві*), кличний відмінок іменників (*Бояне, дружино, княже, Всеволоде, господине*), форми дієслів теперішнього часу з м'якими закінченнями *-ть (вє-лить, плачєть, ржєуть)* і багато інших.

Усе це дає підстави для висновку, що рубіж XI-XII ст. можна умовно визнати часом завершення формування української мови і початком нового етапу її історії, коли вона в народно-розмовному варіанті вже набула в основному всіх притаманних їй мовних рис. Такий висновок збігається із поглядами українських мовознавців XIX – першої половини XX ст. на час виникнення української мови. Наприклад, П.Житецький ще у 1876 р., дійшов висновку, що система голосних звуків української мови визначилася вже в XII-XIII ст. На думку О.Потебні, українська мова за часів Київської Русі вже існувала. Всесвітньовідомий учений академік А. Кримський, дослідивши величезний фактичний матеріал, категорично твердив, що жива українська мова XI ст. "стоїть посеред східного слов'янства цілком уже відокремлена".³

¹Дет. звіт про цю конференцію див. : *Вопр. історії.* – 1951. – №5. – С.137-139;
²*Залізняк Л.* Від склавинів до української нації. – К., 1997. – С.66; ³*Шахматов О., Кримський А.* Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI-XVIII вв. – К., 1924. – С.107. Див. також : *Петорак Г.* Українці: Звідки ми і наша мова. – К., 1993. – С.8-16; *Петорак Г.* Походження українців, росіяні, білорусів та їхніх мов / Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі спільної колыски. – К., 2001. – С.36-48, 97-99.